

KÖNYVSZEMLE

Kovács Sándor: *Unitárius egyháztörténet*. Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2009. 208 l.

Az egyetemi kurzusok közzétételének az utóbbi száz esztendőben többféle hagyománya alakult ki. Eleinte a diákok készítettek jegyzeteket a professzor előadásain, azokat szép kézírással letisztázták, s kezdetleges eszközökkel (pl. litografálva) sokszorosították. Nem egy esetben a professzor is átnevezte a szöveget, elvégezte a szükséges javításokat, s áldását adta a jegyzet közrebocsátására. Számos tudományágnak az első magyar nyelvű összefoglalása éppen egyetemi kurzusból nőtt ki. Hiszen a professzor feladatul kaphatta egy-egy tárgy előadását, amelynek még nem volt magyar nyelvű szakkönyve. Így a külföldi irodalom felhasználásával megírta kurzusát, s idővel könyvvé bővítette, nyomtatásban is közzétette. Még nehezebb feladat hárult a tanárra, ha olyan tárgyat kellett előadnia, amelynek nemzeti jellege miatt legfeljebb résztanulmányokat, s külföldi mintákat vehetett igénybe. A magyar nyelvészet legtöbb diszciplínájának első szakkönyvei például épp egyetemi kurzusokból nőttek ki. Ezek a művek rendszerint jóval túlhaladták a „kurzus” kereteit, de tankönyvül is szolgáltak. Az 1950-es évektől a kurzus-írás, publikálás ugyan a

professzorok kötelességei közé számított, de ennek útja meglehetősen nehézkesé vált. A szöveget tanszéki gyűléseken kellett megvitatni, jóváhagyni, s csak azután lehetett sokszorosítani az egyetemi műhelyben. Ha nyomtatásra került a szöveg, akkor az állami cenzúra jóváhagyására is szükség volt. Így is születtek olyan jegyzetek, amelyek évtizedeken át alapszövegnek számítottak, több kiadást megértek, végül rangos kiadónál szakkönyvként kerültek sajtó alá. A kurzusok közzétételének egyik veszélye, hogy – ritka kivétellel – pár év alatt egyes megállapításaik elavulnak, s a professzor előadásában hiába mutat rá a változásokra, a diákok még évekig a régi, rögzített szöveg tenyeihez ragaszkodnak.

A kolozsvári teológiákon, utóbb a Protestáns Teológiai Intézetben – a diákok kis száma miatt – nem jelentett különösebb gondot a kurzusok sokszorosítása. Ha egyszer legépelték őket, generációk sorának szolgálták alapszövegül. Újabban pedig a fénymásolás sokban megkönnyíti mind a diákok, mind pedig a tanárok munkáját. Mégis jelentős lépés, hogy a Kolozsvári Magyar Egyetemi Intézet támogatásával lehetővé vált a fontosabb, kikristá-

lyosodott kurzusok nyomtatásban való közzététele. Mikor egy tanár sajtó alá bocsátja előadásai szövegét, már nemcsak tanítványai szűk körére gondol, hanem tanártársaira, a szakemberek és érdeklődők szélesebb köreire is. A kurzusnak meg kell érnie a közzétételhez. Az általános ismeretek, igazságok mellett az előadó-szerző egyéni érdeklődését, eredményeit is tükröznie kell. Mert a felsőoktatásban a tanár nemcsak közvetít, hanem kutat is, tudományos munkát végez. A teológián jóformán minden tanár a maga külön műhelyében dolgozik: személyes érdeklődése, esetleg egyháza elvárása határozza meg kutatási tárgyát.

Kovács Sándort egyháza felelőségteljes munkakörbe hívta el: az egyháztörténet kutatására és tanítására. Miután évtizedeken át e témakörben alig születtek eredmények, s mifelénk egyáltalán nem folyt műhelymunka, neki az egyház levéltárossával, Molnár Lehellet összefogva sikerült megindítani a levéltár és könyvtár kincseinek feldolgozását, közzétételét. Közös munkájuk eredménye a 2001-ben megindított, s már 5. kötetéhez érkezett *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* sorozat. De a *Keresztény Magvető*ben, több szakfolyóiratban és emlékkönyvben is értékes tanulmányokat tettek közzé. Remélhetően kialakul körülöttük az erdélyi unitárius egyháztörténeti iskola.

2009 tavaszán Kovács Sándor *Unitárius egyháztörténet* címen tett

közzé egy kötetet, amely kiadóját is tekintve nyilván a teológiai oktatást hivatott szolgálni. Beköszöntő soraiban hangsúlyozza: „Nem az Unitárius Egyház 450 éves történetének megírására vállalkoztunk, hanem világi és lelkes(zjelölt) Olvasóinkat e páratlanul gazdag és szövevényes útvesztőben eligazítani.” Néhol azonban – például a peregrináció bemutatásával – bővítette az eddigi feldolgozások témakörét. Ezek szerint az eddig írt, Simó János, Ferencz József, Vári Albert, Gál Kelemen, Erdő János, Kedei Mózes tollából származó egyháztörténeti művek eredményeinek a mai szempontú tömör összefoglalására számíthat az Olvasó. A kötet tartalmaz még egy *Havi évfordulós naptár* és egy *Szöveggyűjtemény* című fejezetet is.

A tulajdonképpeni egyháztörténet hét fejezetre oszlik, e fejezetek aztán négy-öt alfejezetet foglalnak magukba, néhol még az alfejezetek is tovább osztoznak.

Az első fejezet az unitárius reformáció előzményeit mutatja be, s ezen belül Miguel Serveto (Szervét Mihály) életpályáját. A kis vérkör felismerésével is hírnevet szerzett orvos-teológust és nyomdászt „eretnek” tanai miatt Kálvin utasítására, a genfi tanács ítélete alapján 1553-ban könyveivel együtt megégették. Szervét a Szentháromság dogmáját kérdőjelezte meg, s „érvrendszere az 1560-as években meghatározóan fontos volt az erdélyi unitáriusok ideológiájában. Dávid Ferenc és

Biandrata az unitárius reformáció kezdeti szakaszában Serveto rendszerére építettek” – olvashatjuk a kötetben. A második fejezet – logikusan – Dávid Ferenc személye és tanai köré épül, s feldolgozza azt a roppant gazdag anyagot, amely a nagy magyar reformátorról állt össze Jakab Elek monográfiájától kezdve Balázs Mihály elemzéseiig. Rámutat, meddig jutott el Dávid Ferenc, s mit vallottak kortársai, követői. Itt pár sorban Heltai Gáspárról, Bogáti Fazakas Miklósról és Karádi Pálról is szó esik. Külön alfejezet illeti meg viszont az unitárius fejedelmet, János Zsigmondot. Szép jellemzését érdemes idézni:

„Nem célunk »a nagyszerű ifjút« szentté avatni, de érdemeit sem hallgathatjuk el. A középtermetű, szőke, vékonycsontú fiatalember szenvedélyes könyvbarát volt, nyolc nyelven beszélt, kiválóan lovagolt, és rajongott a muzsikáért. Maga is neves orgonista és lantos hírében állt. Minden, amit felróhatunk: nem vitéznek nevelték.” S persze, egyháztörténeti szempontból legnagyobb érdeme, hogy hozzájárult az unitárius egyház törvényesítéséhez. Egy rövid alfejezet a fejedelem halálától a századfordulóig következő évtizedeket tekinti át: a Báthoriak korát, Hunyadi Demeter és Enyedi György püspökségét.

A harmadik fejezet meglehetősen nagy időszakot ölel fel: *Az Unitárius Egyház a református fejedelmek alatt (1605–1690)*. Kiindulópontja: miként

vezetett a zsidózás vádja a dogmatikai korlátot felállító 1638-as dési egyezséghez. A szerző rámutat, hogy a komplánáció elfogadásával „a hagyományos unitárius egyháztörténetírás megállapításaival ellentétben, nem szűnt meg az Unitárius Egyház dogmatikai útkeresése”, csak épp az ilyen vonatkozású írásokat nem lehetett kinyomtatni. Itt esik szó a lengyel menekültekről és a külföldi akadémiák látogatásáról. A peregrináció közel másfél százados korszaka jócskán átnyúlik a következő fejezet időszakába. S a levelei segítségével példaként megidézett peregrinus nem más, mint Lázár István, a későbbi püspök.

A nyemedik fejezet az unitáriusok Habsburg-fennhatóság alatti jó másfél századát (1690–1848) igyekszik áttekinteni. A megtorlások, templom- és iskolaelvételek, a hívek elhódítása nehéz helyzetbe sodorták az egyházat. De akadtak kitűnő vezetők és szervezők – mint Szentábrahám Lombárd Mihály püspök –, akik átmentették az unitarizmust a megpróbáltatásokon, s krónikások – mint Kénosi Tózsér János és Uzoni Fosztó István –, akik történeti munkákba foglalták a régebbi és újabb eseményeket. Míg aztán az 1781-es Türelmi rendelet újabb fellélegzéshez juttatta a felekezetet. Ez Lázár István püspök kora. Ekkor már – főgondnokok révén – a világi elem is bekapcsolódik az egyház irányításába. S megjelennek a jötevők, mint Suki László és Augusztinovics Pál. E korszak kiemel-

kedő alakja, a reformkor unitárius főszereplője azonban Bölöni Farkas Sándor, az észak-amerikai utazó.

Az ötödik fejezet újabb nagy lépése a forradalom leverésétől az első világháború végéig terjed. Ez is legalább három alfejezetre osztható: a kiegyezés és a századforduló lehetnének a határkövek. A tanügyben kétségtelenül az Organisationsentwurf bevezetése hoz friss szelet és nagy megpróbáltatásokat. A hosszú időszakot néhány főszereplő és esemény megidézésével hozza közel Kovács Sándor. Az egyik életpályát az elmagyarosodó angol Paget János szolgáltatja, a másikat a „vadrózsákat” gyűjtő és angol-amerikai kapcsolatokat építő püspök, Kriza János. A nagy esemény az 1879-es Dávid Ferenc-évforduló ünnepe volt Székelykeresztúron, ahol elmaradt Jakab Elek Dávidmonográfiájának méltó bemutatója, s emiatt a jeles történész méltán háborgott. E korszakban bontakozott ki az egyház legnagyobb jótevőjének, Berde Mózsának legendás életpályája is.

Az eddigi fejezetek az egyháztörténet-írás egy – újnak nevezhető – módszerét példázzák: a szerző rövid fejezetekben jelzi a legfontosabb események alakulását, majd kiemeli a korszakból néhány korjellemző személyt – mondhatjuk Ralph Waldo Emersonnal: reprezentatív egyéniséget –, s az ő pályájukon át ismerteti meg a korszakkal, a felmerülő kérdésekkel, a pályaalakítás lehetőségeivel. Így elkerüli az akadémikus történetírás buktatóit: a túl sok

adat felsorolását, a rideg megállapításokat vagy polémiák ismertetését. Pár esetben lehetne azon vitatkozni, ki is az igazán reprezentatív személyisége egy-egy korszaknak, vagy kit illetne még meg ez a cím. Csak sajnálhatjuk, hogy a hatodik fejezet nem követi ezt a módszert, pedig milyen jól fel lehetett volna fűzni mondjuk a Boros György – Kiss Elek – Erdő János vonulatra, esetleg melléjük társítva egy-két főgondnokot.

A hatodik fejezet *A kisebbségi lét áldásai* címet viseli, s az Olvasóban kétely merül fel: nem kellene-e vajon idézőjelbe tenni az utolsó szót. Avagy tényleg van pozitív hozadéka is a kisebbségi létnek – miként László Dezső ennek ajándékairól írt? A bevezető részben felsorolt adatok inkább a negatív következményekre utalnak. Itt találjuk meg a 109 egyházközség és 8 egyházkör felsorolását, az újrainduló vagy ezután létesülő felekezeti társaságok, kiadvány-sorozatok jegyzékét. Pár sorban a bécsi döntést követő négy eszterdő megosztottságáról is olvashatunk. A továbbiakban három alfejezet a budapesti templomépítésről, a Duna-Tisza menti egyházkör megalakulásáról, valamint a Magyarországi Unitárius Egyház létrejöttéről szól. Ez a tömb tulajdonképpen a kiegyezéstől eredezteti az eseményeket, s az 1930-as évekig részletezi. Talán az ötödik fejezet után, önálló fejezetként lehetett volna iktatni. A két világháború közti erdélyi viszonyokat a szerző egy tanulmányával

akarja érzékeltetni. Ez Boros György püspök lemondatásáról szól. A dolgozatról csak elismeréssel írhatunk. Valóban hasznos az egyháztörténetnek ezt a momentumát tisztázni, hiszen évekig lázban tartotta az egyház közvéleményét. Ilyen részletességgel azonban nem egy általános egyháztörténetben a helye. A kommunista diktatúra korát, az 1956-os magyar forradalom következményeit és az 1989 óta történeteket tömör alfejezetek összegzik. A lelkész-képzés története a lehető legtömörebb – megért volna egy önálló fejezetet.

A hetedik fejezet az unitárius egyházi irodalom összefoglalása: tulajdonképpen megszüvegezett könyvészet. Tartalmazza a 20. században megjelent folyóiratok tömör bemutatását, továbbá témakörönként a szakirodalmat: gyakorlati teológia, bibliateológia, rendszeres teológia, egyháztörténet, népnevelő, ifjúsági és gyülekezeti kiadványok. Záró megállapítását fenntartás nélkül elfogadhatjuk: „Meggyőződésünk, hogy az Unitárius Egyház – számarányához viszonyítva – méltán képviselte-képviseli az erdélyi vallásos irodalmat.”

A *Havi évfordulós naptár* bizonyára az évenkénti falinaptárak adattárának összeállításánál született. Kis életrajzi lexikont pótol, hiszen 155 kiemelkedő unitárius személyiségnek közli a születési és/vagy halálzási időpontját, s megnevezi fő tevékenységi területét, tisztségeit. A kötetvégi névmutató segít használatában.

A könyv harmadik nagy egysége a *Szöveggyűjtemény*. Itt tizenhárom, 1579 és 1936 között keletkezett szöveget olvashatunk. Ezek kiegészítik, mintegy illusztrálják az egyháztörténeti részt. A teológus-hallgatóknak ugyanakkor szemináriumi feldolgozásra, megvitatásra adnak lehetőséget.

Az első három szöveg Kénosi Tőzsér János és Uzoni Fosztó István egyháztörténete Márkos Albert-féle fordításának 2005-ben közzétett első kötetéből származik: az unitárius papok 1579. július 2-i négyteteles hitvallása; az 1569-ben Gyulafehérváron kiadott *De regno Christi...* (Krisztus országáról) című kötet János Zsigmondnak szóló ajánlása; Karádi Pál 1579. november 9-ről a kolozsvári unitárius papoknak címzett levele Dávid Ferenc elárultatásával kapcsolatban. Ezek, valamint a következő két tétel (Lelio Sozzini rövid magyarázata János első fejezetéhez 1568-ból és az 1570 körül keletkezett Debreceni disputa harmadik jelenete) a Dávid Ferenc korának útkeresésébe, felekezeti küzdelmeibe, vitáiba engednek betekintést. Enyedi György és Csanádi Pál egyházuk hitelveit magyarázzák. A kolozsvári konzisztórium 1701-ben cirkalmasan megköszöni a németalföldi „atyafiaknak” a küldött támogatást. Tanulságos az Egyházi Képviselőtanács megszervezésére kidolgozott javaslat 1709-ből. Nemkülönben Lázár István 1773-ban Amsterdamból küldött levele Agh István püspökhöz.

Ezeket részben most olvashatjuk először szakszerű átírásban. Kár, hogy a magyarral minduntalan keveredő latin mondatok, kifejezések fordítását nem sikerült mellékelni. Orbán Balázs levele Ferencz József püspökké választása érdekében már a 19. századba vezet el, Árkosi Tamás sinfalvi lelkész bizalmas levele pedig a 20. századi eseményeket világítja meg. Ezt a szöveggyűjteményt az elkövetkezőkben érdemes volna tovább gazdagítani, s idővel kikerekedne egy új kötet: egyháztörténet korabeli szövegek tükrében.

A közel másfél száz címet felsorakoztató bibliográfia az egész újabb unitárius egyházi vonatkozású irodalmat átfogja, a további kutatásokhoz kiindulási eszközként szolgálhat.

Kovács Sándor könyvét bizonyos nyelvi frissesség jellemzi. Megállapításait néha sarkítja, frappánsá teszi. Az életrajzok előadásakor már-már mesél, novellisztikusan fogalmaz. Úgy-hogy a kötetet nemcsak a teológiai hallgatóknak, lelkészeknek, hanem a szélesebb közönségnek is bátran ajánlhatjuk: fog érdekes fejezeteket találni benne. A szerzőnek csak azt kívánhatjuk, hogy lépjen tovább e kötet harmas útján: írjon egy egyéni szemponttól vezérelt teljes egyháztörténetet, készítsen hozzá egy kötetnyi szöveggyűjteményt, s az apró adatokat majd – tanítványait is bevonva – dolgozza fel egy unitárius egyháztörténeti lexikonban.

Gaal György

Szóra bírva. Kozma Zsolttal beszélget Tunyogi Lehel. Exit Kiadó. Kolozsvár, 2009. 313 oldal

Az utóbbi idők nagy olvasmány-élménye volt számomra a Kozma Zsolt lelkészt, nyugalmazott teológiai professzort megszólaltató könyv. Tunyogi Lehel magyarfodorházi református lelkész vállalkozott arra a sokak szerint lehetetlen feladatra, hogy „szóra bírja” a szerény, introvertált, a magamutogató szerepléseket mindig is kerülő, köztisztelőben álló tanár urat. A szerző (bár lehet, hogy e könyv esetében helyesebb szerzőkről beszélni!) olyan „triptichon-témájú beszélgetés-könyv” megírására törekedett, amely az „Igeszolgálat-egyház” hármasság szem-

szögéből próbál betekintést adni egy (valójában két!), a népe és egyháza mellett elkötelezett ember gondolatvilágába és munkásságába, és mindezt lehetőleg úgy, hogy a beszélgetés személyes hangvétele – a „la noblesse oblige” okán – maradjon mindvégig hű a személyeskedés-mentesség elvéhez.

A *Szóra bírva* az Exit Kiadó „Teológiai Praxis” sorozatában kiadott ötödik könyv. A kiadó a gyakorlati teológia tárgykörébe tartozó szakkönyveket fordíttat le és tesz hozzáférhetővé lelkészek, teológusok és világi érdeklődők számára. A könyv folytatása annak